

Радомир Ристић

ШЕЗДЕСЕТ ГОДИНА КРАЉЕВАЧКОГ ГРОБЉА СТРЕЉАНИХ 1941.

О најтрагичнијем догађају у историји Краљева — стрељању талаца 1941. године до сада је доста писано. И поред тога ова тема није истражена до краја. Намера овог рада је да баца више светла на место где су од 15. до 20. октобра 1941. године стрељани и покопани таоци и о томе шта је на њему за протеклих шездесет година рађено.

За ово место до сада је употребљавано више назива: *гробље у лагеру, лагерско гробље, гробље стрељаних родољуба, гробље жртва фашистичког шерора, гробље стрељаних, гробље октобарских жртва, сјомен-гробље* и задњих деценија *сјомен-парк* иако је званично тај назив одређен за широк простор — урбанистичку целину у оквиру које је и гробље. Од 2001. године званичан назив је *Гробље стрељаних 1941. године*.

Немачки окупатор је 1941. године поред других индустријских предузећа у Краљеву запосео и Железничку радионицу (Фабрику вагона). Њен рад је подредио својим потребама, пре свега одржавању железничких транспортних средстава. Објекте и круг, ограђен бетонским зидом, употребио је и у друге сврхе. На колосецима западног дела фабричког круга смејено је велики број железничких вагона натоварених војном опремом заробљеном од југословенске војске. Из тог разлога Краљевчани су тај простор назвали *лагер*. Локомотивску халу (величине 140 x 135 m), у којој још није била монтирана опрема, почетком октобра 1941. године употребио је за затвор-логор у којем је држао таоце, а западни, неизграђени део фабричког круга за њихово стрељање.

О изгледу места стрељања, копању рака, стрељању и сахрани стрељаних сведоче они који су неким случајем преживели стрељање, тумачи на саслушању пред Комисијом за испитивање ратних злочина, затим и они који су закопавали стрељане. О изгледу непосредно по стрељању сведочи

родбина која је нашла пут и начин да дође до стратишта и обележи место где су им покопани најближи. Упечатљиво говоре и фотографије снимљене уочи и након саме егзекуције а снимили су их за пропагандне потребе извршиоци стрељања.

Стрељање је извршено у западном делу фабричког круга, на простору између колосека и са источне и западне стране бетонског оградног зида, око 400 метара западно од локомотивске хале у којој су као таоци били претходно затворени. Простор је био неизграђен, обрастао травом и жбуњем трња и купине. Неки га описују као чистину са ниским шипражјем.

Прворазредни сведоци стрељања су фотографије снимљене од стране самих егзекутора. На њима се виде групе људи приликом одвођња на стрељање а у позадини препознатљиви: оградни бетонски зид и Грдичко брдо. Потом следе фотографије побијених како леже у рововима или на ледини. На неким се виде немачки војници као и цивили који су их сахрањивали. У сећањима и документима *гробље у лагеру* описује се као простор изроване и кржаве земље, са многим деловима тела и личним стварима стрељаних разбацаним свуда око хумки. Дуго су се задржале локве крви и кржаве воде.

Стрељани су прво набацани у ров који је ископан 15. октобра. Кад је он попуњен копани су нови. Четири рова која се спајају под правим углом формирала су *чешврћасћв* гробницу.седамнаестог октобра, плугом који су вукла два пара коња преорана је правоугаона парцела и тако означена друга гробница, касније названа *дугачка*. Поред стрељаних овде је сахрањен и један број грађана и устаника погинулих у граду током борби 14/15. октобра. Кад је преко ровова-гробова препуних лешева набацана земља на стратишту су настале две огромне хумке: четвртаста и дугачка.

На копији плана Спомен-парка од 16. марта 1971. године у катастарској парцели бр. 5341 површине 7978 m² под називом *спомен-гробље* обележено је пет гробница које се воде као посебне катастарске парцеле под бројевима 5342, 5343, 5344, 5345 и 5346 у укупној површини од 1264 m². Појединачни гроб који се налази двадесет метара испред дугачке хумке, гледано из града, само је означен.

Касније, после рата у ове гробнице су пренети посмртни остаци 18 жена које су као таоци стрељане 16. октобра и сахрањене код локомотивске хале. Источно од дугачке гробнице формирано је *Партизанско гробље* којег чине: хумке погинулих првобораца, хумке попинских бораца и Алеја умрлих првобораца. После 1968. године није било сахрањивања на овом месту.

Прве посете родбине *гробљу у лагеру* десиле су се већ неколико дана после стрељања. Команда Места дозволила је родбини и свештеницима да одрже помен стрељанима на самом гробљу у лагеру 14. октобра 1942. године. То се је поновило и 14. октобра 1943. године.

Дана 30. новембра 1944. године јединице које су претходног дана ослободиле Краљево полажу венац на хумке стрељаних уз говор који је одржао командант. На венцу је писало: *невиним жртвама — освешћеници*. Може се рећи да су од тада нове власти почеле да преузимају у своје руке организацију помена стрељаним таоцима. Наредних година полагање венаца је почињало са трга у граду уз Леђинов посмртни марш. Улицом октобарских жртва (раније Рајићева) колона је одлазила на гробље. На самом гробљу нека значајна личност из Партије или власти одржи говор. Поред осуде гнусног чина стрељања талача и са дужним пијететом помињања жр-

тава говор је редовно имао и део који се односио на актуелне политичке потребе. На пример, године 1953. помен се претворио у манифестацију против афро-америчког става о зони А слободне територије Трета, а 1980. препуни амфитеатар се заветовао умрлом вођи песмом „Друже Тито ми ти се купемо“.

До почетка 50-их година свепштеници су држали помене-парадестосе на традиционални хришћански начин. Тада је то просто истиснуто да би поново било уведено тек 1990. године.

У почетку, место стрељања и сахране било је обележено на уобичајен начин. Хумке су биле прекривене мноштвом кретова од дрвета које је поставила родбина стрељаних. На кретовима су била исписана имена, године и перекто још по неки податак о стрељању. Убрзо је око хумки подигнута дрвена ограда и засађено цвеће. Након ослобођења, 1944. године у средишту четвртасте гробнице уцртана је петокрака.

Трајно обележавање места где су покопани најближи увек је било обавеза и дуг а што је и у овом случају, који је на свој начин специфичан. Дрвени кретови нису коначно решење те их је требало заменити трајним обележјем. Наравно, нова власт ће то урадити по својој мери и на свој начин.

Да се у Краљеву размишљало о трајном обележју још 1947. године потврђује постојање *Одбора за подизање спомен-костурнице жртвама масовног стрељања у Краљеву од 14—22. X 1941. године*.

Међутим, крајем 40-тих година приликом преуређења гробља реализована је другачија идеја. Дрвени кретови су уклоњени. Хумке су ограђене оградом од камених стубова и кованих ланаца. У средини дугачке и четвртасте хумке подигнута су обележја са мермерним плочама на којима је био пригодан текст. На обележју-споменику у четвртастој гробници била је петокрака. У његовој близини остао је један већи крст од дрвета. Околни простор је засађен дрвећем.

У међувремену, ситуација у простору је измењена тако што је западни део круга Фабрике вагона издвојен за гробље стрељаних. Локомотивска хала је још 1942. године однета у Аустрију.

Стално ангажовање бораца и власти да се значајни датуми из НОБ-а и револуције обележе делима познатих уметника дало је резултат 1959. године када је у парку испред железничке станице подигнут *Споменик ошћора и победе* посвећен борби и жртвама Краљева.

Кад је у питању гробље стрељаних, годину 1963. можемо означити као прекретницу. Наиме, тада је Скупштина општине Краљево „прихватила бројне захтеве да се обележавање овог догађаја и овог места уради на нов начин“. На комеморативној седници од 14. октобра 1963. одлучено је да се подигне *Спомен-парк* октобарским жртвама. Донето је више одлука да би се ова замисао што пре и у потпуности остварила. Решено је да се од простора стрељања, гробља и његове околине створи једна урбанистичка целина. Једно од идејних решења дао је и архитекта Богдан Богдановић, „створац многих монументалних објеката те врсте у то време“. Израђена је и макета која је са идејним предлогом дала на разматрање стручној јавности. Замисљено је да Спомен-парк представља једну целину у чијем ће средишту бити Споменик отпора и победе и Гробље стрељаних. Повезује их мост-пасарела који иде скоро преко саме нове железничке станице и излази на пиво Грдичке косе где се завршава Капијом слободе високом 25 метара и која је главна доминанта читаве околине. По другој варијанти — на

самом врху Грдичке косе налазили би се велики громади са одређеном симболиком. Није предвиђено подизање спомен-костурнице већ се постојеће гробнице задржавају.

За реализацију наведене zamисli основан је *Фонд за изградњу Спомен-гробља жртвама фашизма*. Фонд је био отворен за све оне који желе да материјално помогну. Почетак радова био је предвиђен за следећу, 1964. годину. Рачунало се да ће бити обезбеђена средства и Спомен-парк буде отворен на двадесету годишњицу ослобођења Краљева.

Такође, и манифестативни део обележавања 14. октобра био је стављен под луцу. Велики број тада меродавних, пре свега из Партије и друштвенополитичких организација (Савез бораца и ССРН) сматрао је да он треба бити другачијег карактера и облика него што је био до сада — а био је како су тврдили „обичан парастос”. Закључили су да је крајње време да се нешто промени те предлажу:

„Дужи период пред 14. октобар требало би искористити за академије, концерте, изложбе, позоришне представе и друге облике културних манифестација. У школама би требало писати наградне теме са темама везаним за тај велики датум. На томе би се ангажовали Саваз бораца и сви културни радници као и низ познатих културних југословенских уметника.”

Ова замисао је заживела. Од 1965. године почиње са реситалима на самом гробљу. Наредних година то поприма већи обим и ниво. Све до 2000. године извођена су музичко-сценска и драмска дела, поеме и друго у извођењу краљевачких или најпознатијих српских и југословенских позоришних кућа и уметника, а све под називом односно геслом *Октобарске свечаности — импресивна манифестација братства и јединства народа и народности Југославије и добринос једног града борби за мир*.

Скоро на самом почетку наилазе проблеми који су најозбиљније поставили питање како убудуће планирати и изводити програм на гробљу стрељаних. И најбоља жеља да све буде добро, квалитетно и за памћење 1968. године доведена је у питање slabим текстом, недовољним техничким условима, наступом позоришта без пробе и уз све то скандалозним понашањем једног глумца.

Изградња Спомен-парка и у оквиру њега спомен-гробља није текла по замисли из 1963. године. Узрок томе су пре свега материјална средства и нове идеје. Године 1966. виђено је решење у оквиру новооснованог општинског *Фонда за уређење градског земљишта у Краљеву*. Донета је одлука да се укине Фонд за изградњу Спомен-гробља жртвама фашизма. Међутим, убрзо је постало јасно да Фонд за уређење градског земљишта не може да финансира уређење Спомен-парка па је Скупштина општине 23. септембра 1966. године донела (поново) Одлуку о оснивању *Фонда за изградњу спомен-парка у Краљеву*. Фондом су руководили управни одбор и директор а постојао је до 1993. године. Решено је и питање финансирања преко буџета и учешћем друштвенополитичких заједница и радних организација из Краљева, Зрењанина, Марибора, Љубљане, Сарајева, Суботиче, Титограда и других места. Важно је истаћи — увек је постојало значајно учешће родбине стрељаних у свим активностима око гробља стрељаних па и у финансирању радова на њему.

Општина, грађани и радне организације у Краљеву стално су настојали да обезбеде услове и средства за уређење самог гробља и околине. Да би се онакнао прилаз гробљу 1969. године је изграђен мост (посарела) који

је преко железничких колосека повезивао Улицу октобарских жртава и гробље стрељаних. За смештај Фонда за изградњу Спомен-парка у Краљеву 1975. године добијена је Аџића кућа, а 1977. године Фабрика вагона бесплатно преуређује један путнички вагон који ће бити смештен на колосеку у Спомен-парку. Фонд је 1976. године покренуо часопис *Краљевачки октобар*.

Фонд за изградњу Спомен-парка је одлучно кренуо у реализацију својих задатака. Половином 1970. године заједно са Оцењивачким судом (жиријем), Скупштином општине Краљево и Савезом друштва архитеката Србије усвојени су *Услови и програм конкурса за идејно решење Спомен-парка са спомен-гробљем и спомеником жртвама палим октобра 1941. године у Краљеву*. У Условима је посебно назначено да је стрељање у Краљеву повезано са НОБ-ом и револуцијом, да су пре свега страљани радници као и друге професије различитог узраста, оба пола — „људи из свих крајева наше земље“ (...) „Стрељани нису били пасивни посматрачи догађаја тога доба — радници Краљева су при партизанском нападу на град (14/15. октобра) пуцали из својих кућа на Немце“ (...) „Заједно су се борили и заједно гинули људи из свих крајева земље. Идеја братства и јединства је у тим догађајима буквално стварана кроз крв и смрт стрељаних радника”.

Гробље стрељаних описано је овако:

„Одмах иза пруге налази се једна хумка непознатог (...) на двадесет метара иза налазе се две хумке, где су у једној на северозападној страни стрељани, док су у другој у каснијем периоду, сахрањени борци партизани па се то место назива „партизанско гробље”. На хумци стрељаних подигнут је мали споменик као захвалност града Краљева. Иза хумке стрељаних, гледајући од града, налазе се још две велике хумке где су закопани стрељани, а између њих је један гроб или можда гроб неколицине, док се највећа хумка налази источно од ових.”

Ужи део Спомен-парка заузима 12, а шири 32 хектара. „Сви профани објекти који се налазе у зони спомен парка руше се”. Од будућег пројектанта тражено је да решењем обухвати хумке, партизанско гробље, споменик, спомен-музеј, меморијални плато, спомен-парк у ширем смислу и прилаз комплексу.

За хумке се изричито тражи да остану на истом месту док би партизанско гробље могло бити премештено.

За хумке је још захтевано:

„Гробнице стрељаних обликовати на постојећим местима, при чему је дозвољено уклањање свих досадашњих облика спомен-плоча и ограда, тако да на достојан начин одају пошту палим на тим местима.

Хумке се овде још увек третирају као гробови најближих тако да се у дане посета или на сам дан стрељања пале свеће, па при обликовању истих повести рачуна о овом моменту и дати повољно решење како неорганизовано паљење свећа не би штетило новом споменику.

Постоје спискови имена већине стрељаних па у обликовању и композицији хумки предвидети места за њихово исписивање.”

У даљем тексту дат је низ детаља за све елементе спомен-парка којих треба да се придржавају пројектанти.

Конкурс по усвојеним условима, расписали су јуна 1970. године Савез друштва архитеката Србије и Скупштине општине Краљево. Трајао је до почетка децембра 1970. године. Дванаест приспелих радова прегледао је Оцењивачки суд (жири) састављен од представника општинске власти, нај-

познатијих архитеката из свих република, ликовних уметника, ликовних критичара, редитеља и бораца. Жири је о њима дао следећу заједничку оцену: „По оцени жирија стиче се утисак да општи квалитет приспелих радова не превазилази просечне вредности остварења у овој категорији досадашњег стваралаштва (...) то је последица извесног засићења које произилази из бројних конкурса овакве или сличних врста. Због тога се на оваквим конкурсима ретко срећу потпуно нове идеје и средства њиховог изражавања, па чак и када се ради о једном веома упечаљивом историјском догађају као што је стрељање половине житеља једног града”.

Оцењивачки суд је прихватио рад Драгутина Ковачевића и Спасоја Крунића који се састојао у следећем: „Главни прилаз је улицом Октобарских жртава, на пешачким пролазом испод пруге. Из пешачког пролаза директно се улази у музеј који је већим делом укопан у земљу. Хумке су задржане на постојећим местима и по ободу преобликоване од мермерних ваљака на којима се предвиђа уписивање имена стрељаних и паљење свећа. Партизанско гробље је измештено западно, преобликовано и проширено у гробље заслужних грађана и великана града (...) Споменик је лоциран у ужој меморијалној зони, непосредно поред хумки и биће од армираног бетона и полираног алуминијума. Меморијални плато у облику амфитеатра са средишњом постављеном сценом, директно уоквирава хумке. На делу индустријског колосека да се задржи неколико железничких вагона. Источно од амфитеатра предлаже се 'водено око' као праелеменат живота.”

Општа карактеристика предлога је:

„Сви елементи су конципирани у оквиру аутентичног простора, чине целину и делују непосредно и хумано, те посетилац остаје контеплативно присутан. Једноставним експресивним средствима гробнице постају централни мотив композиције меморијалног комплекса. Укључење амфитеатра у терен представља истовремено завршетак унутрашње функције и композиције меморијалног комплекса. (...) У пространу композицију изразито архитектонских елемената, споменик, као акценат, постављен је привидно парадоксално, а у суштини суштинско и непосредно уз саме хумке (...) Састављен од бетона и алуминијума са својим елементима — пластиком и ритмом садржи: — број и масивност (жртве, борци, народ) — бљесак (живота и оружја — прво и последње светло), — непрекидно јединство — капију на улазу у онај дан и сат умирања — мртву стражу над успоменама.

Оваквим третирањем комплекса аутори предлажу мисаони карактер простора — предлажу простор који сугерише вечиту позорницу догађаја.

Концепт смирене монументалности, класичног архаичног израза (реминисценција на грчка светилишта) оставља посетиоца у центру догађаја чак и приликом свечаности.

Околина меморијалног простора предвиђена као шетачки медитациони парк, представља достојанствен и миран оквир места трагичних догађаја.”

Извођачки пројекат и реализација разликују се од идејног. До сада су преобликоване хумке и изграђени амфитеатар и сцена.

Од аутентичних објеката са стратишта остали су само један колосек и Грдичко брдо. Оградног зида, тако упечаљивог са фотографија више нема. Од 1997. године, на гробљу се поново налази крст.

Од значајних дешавања 14. октобра на гробљу стрељаних посебно место има додела *Повеље проишв насиња и раша — за мир у свету*. Од 1972.

до 1994. године Скупштина општине Краљево додељивала је Повељу најзначајнијим, пре свега политичким личностима у Југославији. Повељу против насиља и рата — за мир у свету први је добио Јосип Броз, затим следе Густав Влахов, Франц Лескопек, Родољуб Чолаковић, Спасенија Бабовић, Јован Веселинов, Крсто Попивоца, Владимир Бакарић, Сергеј Крајгер, Коста Нађ, Цвијетин Мијатовић, Светозар Вукмановић, Павле Савић, Лазар Мојсов, Марија Вилфан, Павле Грегорић, Угљеша Даниловић, Зорка Секулић, Блаже Конески, Данијел Шифер, и Слободан Милошевић. Повеља није додељивана 1991 и 1992. године.

Од самог настанка, Гробље стрељених 1941. било је тема и обавеза не само за Краљево. Стално је била присутна мисао да се место и догађај означе печим трајним и незаборавним. Доношена су решења за обележја или програме која нису била коначна а често и неодговарајућа месту и догађају. У намери да се на што бољи начин опише величина трагедије и помена, поред одговарајућих често су коришћени и неодговарајући изрази: невине жртве, недужне жртве, комеморативни помен, комеморативне свечаности, октобарске свечаности.

Данас, после шездесет година пред нама је делимично реализован пројекат из 1970. године.